

Búcsú a baráttól

Gyurival utoljára 2019. augusztus 22-én találkoztam. Tudtam, nagyon beteg: többnyire úgy tűnik, mintha aludna, de néha felébred, és beszélget is. Lakner Jutka és Lángh Juli is mondták, ilyenkor többször emlegetett, és mondta, hogy szeretne beszélgetni velem. Augusztus 22. volt a kiválasztott nap, amikor Jutka azt gondolta, hogy meglátogathatom Gyurit Hegymagason. Taxiba ültem, s már ott is voltam. Mikor odaértem, Gyuri még szunnyadozott, de vagy negyven perc után Jutka úgy gondolta, bemehetek hozzá.

Megismert, beszélgettünk. Ő inkább szavakat mondott, mint teljes mondatokat. Én viccelődve kezdtem. Gyuri évek óta próbált rábeszélni, vegyek én is házat Hegymagason. Nekem elég volt a pesti ingatlanjaim gondja, de most beszélgetésünket azzal kezdtem, „Gyurikám, jöttem házat venni Hegymagason”. Tudta persze, hogy bolondozom. Elmosolyodott, s többször is büszkén mondta: „Ez az én szobám.” Itt volt valamikor a zsidó kocsmá (a tulajdonos valószínűleg elpusztult Auschwitzban), illő hely a nagy író dolgozószobájának, aki a világ anynyi nyomorúságát vállalta magára, de időnként egy pohár bort vagy kupica pálinkát sem vetett meg. Nem maradtam sokáig, úgy láttam, örül a látogatásomnak, de hamar elfáradt. Búcsúzva elérzékenyültem (nem szoktam), gondoltam, utoljára látom az életében. Megsimogattam a homlokát, s azt mondtam: „Szeret-

lek. Te vagy a legjobb barátom.” Ő válaszolt (ezek voltak számomra az utolsó szavai): „Te vagy a barátom.”

Értettem. Nekünk, amerikaiaknak rengeteg „legjobb barátunk” van. A barátból csak egy vagy legálábbis nagyon kevés van. Én pontatlan voltam. Nekem Konrád Gyuri a barátom (az egyetlen barátom) volt, ezért ez az írás búcsú Konrádtól, a baráttól.

Utolsó könyvét idén tavasszal így dedikálta: „53 éves barátságunk emlékére”. S valóban, először 1966-ban találkoztunk. Ez barátság volt az első pillanatra, s roppant intenzív barátság maradt a következő nyolc évben. Ezt 39 év távollét követte, amikor különböző földrészekben éltünk, s csak néha találkoztunk. Gyuri az ilyen találkozások alkalmával sokszor buzdított: „Gyere haza, van szép lakásod a Balzac utcában, miért nem jobb neked itt?” Végül 2014-ben rászántam magam a hazaköltözésre. Sokan csóválták a fejüket: „Meg vagy te bolondulva, Orbániába költözni?” Nekem erre a válaszom mindig az volt: „Én az Újlipótvárosba költözöm, nem Orbániába.”

Egyébként Gyurinak is volt több meghatározó élménye az Újlipótvárosban. Berettyóújfalusi gyerek volt (rendkívül erős magyarságtudatán túl volt benne egy kis újfalusi identitás is). Csodával határos módon élte túl ő is, szülei is, nővére is a holokausztot. Évát és Gyurit a szülők idejében (egy nappal a get-

tóba költöztetés előtt) Budapestre mentették, s Gyuri az Újlipótváros egy védett házában élte át a vészidőket. Egy ideig egy Szent István parki házban bujkált. A ház éppen a Dunapark kávéházzal szemben található (valamikor a hatvanas-hetvenes években a szomszéd házban lakott Heller Ági, de Aczél György is). Gyuri mesélte nekem, hiába volt a ház védett, egy nap nyilasok jöttek, s mindenkit leparancsoltak a lépcsőházba. Pontosan tudták, mit szottak csinálni a nyilasok a Dunaparton, ezért a többi sráccal azon tanakodtak, hogyan menekülhetnek meg. „Ha a Duna felé indítják el a menetet, akkor fussunk el, a Dunaparton úgyis lelőnek, de így lehet egy esélyünk, hogy nem talál el a golyójuk, talán eltűnhetünk.” Erre azonban nem került sor, mert megjelent két német tiszt. Gyuri úgy emlékezett rájuk, hogy furcsán néztek ki, mintha túl bő vagy túl szűk lett volna az egyenruhájuk, de nagyon erőlyesen elkezdtek kiabálni a nyilasokkal. „Mit képzeltetek, azonnal zavarjátok vissza a bűdös zsidókat a lakásaikba.”

Kik lehettek ezek a rejtélyes német tisztok? Gyurinak ezzel kapcsolatban volt egy feltételezése. Arra gyanakodott, a két „német” nem volt más, mint Major Tamás és az akkor még színészkedő Aczél György. Ha így volt, jól alakítottak. Gyuri mesélte: egyszer találkozott Aczéllal (még amikor Aczél a kultúra cárja volt), s akkor Aczél megkérdezte tőle: „Konrád, maga terjeszti rólam, hogy én megmentettem az életét?” Gyuri, úgy emlékszem, azt mondta nekem, hogy erre a kérdésre nem válaszolt. Vajon mi járhatott Aczél fejében? Elismerést szeretett volna

begyűjteni, vagy éppen tagadást várt, nehogy valaki azzal vádolja, ő felelős, amiért ez az egyre gyanúsabb ember életben van? Gondolom, inkább az előzóról van szó, s Gyuri nem akart ehhez asszisztálni. A lényeg, hogy ez az egész valószínűleg csak legenda – ami azért akár igaz is lehetett.

A háború után, de még 1945-ben, Gyuri családjával együtt megkísérelt visszaköltözni Újfaluba (erről gyönyörűen ír az *Elutazás és hazatérés* című önéletrajzi regényében, ami nekem *A látogató* mellett Gyuri irodalmi munkásságának a legkedvesebb darabja). A táborokból vagy bujkálásból hazatérőkkel együtt a Konrád családnak is meg kellett tapasztalnia, hogy nem igazán várták őket. Gyuri úgy emlékezett, minden zsidó osztálytársa odaveszett. A házukat kirabolták. Édesapja, Konrád József, aki Újfalú jómódú vaskereskedője volt, azt is felismerte, itt új világ kezdődik, s az nem a magánkereskedők világa lesz (hamarosan államosították is az üzletét). Budapest lett a túlélés lehetősége.

Az alig két éve meghalt Makk Karcsi – korunk egyik legnagyobb magyar filmrendezője – szintén újfalusi gyerek volt, az ő édesapja a község filmszínházának volt a tulajdonosa és igazgatója. Egyszer Karcsi egy jót nevetett. „Tudod, Gyurikám, mi lett volna belőlünk, ha nincs fasizmus és kommunizmus? Akkor te lennél az újfalusi vaskereskedés büszke tulajdonosa, én pedig a mozi igazgatója.” Bölcs történetpszichológiai meglátás.

Gyuri Pesten a Madách gimnáziumba, a VII. kerület sűrűjébe került. Mesélte nekem, volt egy tanárunk, aki szerette a szép lányokat, s

Népszínház utca táján a negyvenes évek vége felé akadtak még számos hely és alkalom a lányokkal való találkozásra. Mesélte, tudták, hogy a tanáruk hova szeret látogatni, óra kezdete előtt odamentek, s bekiabáltak: „Tanár úr, tessék jönni. Hamarosan kezdődik az óra.” Jó előképzés volt a későbbi „csikágói” szociális munkához, no meg *A látogató* élményanyagához.

Az ELTE-n az Orosz Intézetbe vették fel (nagyon ismerte is, szeretete is az orosz irodalmat), de amikor azt átkeresztelték Lenin Intézetnek, akkor eltanácsolták. Egyetemi diplomáját úgy szerezhette meg, hogy beletanult a francia nyelvbe és irodalomba (nem is akárhogy).

1956-ban csatlakozott az egyetemi nemzetőrséghez is, még egy géppisztolyhoz is hozzájutott. Mesélte nekem, hogy valahol az ELTE székháza (akkor az „egykori piarista gimnázium”) mellett sétálgatott a géppisztolyával, amikor egy nemzetőr társ azt mondta neki: „Az oroszok ott vannak a Gellért-hegyen, oda kellene lőni.” Gyuri ezen elgondolkodott: „S nem gondolod, hogy akkor visszalőnek?” Bölcs kérdés volt, s ezzel be is fejeződött Gyuri „pesti srácok”-korszaka. Bár többen kérdezték volna, hogy visszalőnek-e! Talán kevesebben haltak volna meg. Én ebben messze túltettem Gyurin. 1956. október 23-án – ahelyett, hogy megostromoltam volna a rádió székházát – moziba mentem a szerelmemmel, a későbbi feleségemmel. De Gyuriban volt és maradt is egy kis aktivistaság (ami belőlem hiányzott, és a mai napig hiányzik), tehát a különbség indokolt és autentikus.

1956 után Gyurinak nem volt könyvű – egykori hős nemzetőrként –

elhelyezkedni. Végül „Csikágóban”, vagyis a Keleti pályaudvar melletti – Pest talán legszegényebb társadalmi gettójának nevezhető – körzetében lett szociális munkás, s ebből született *A látogató* című, nyomban világsikert arató remekmű.

A látogató még csak előkészületben volt, amikor Gyuri 1965-ben a VÁTI-nál (azaz a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetnél) mint „szociológus” kutatói állást kapott. Én magam is városszociológiával kezdtem foglalkozni, így találkoztunk, s 1966 elejétől fogva kezdtünk szorosan együttműködni. Az 1966 és 1974 között született közös munkáink tartalmáról itt inkább nem írnék, azt megtettem másutt részletesebben, inkább barátságunk néhány részletéről szólok.

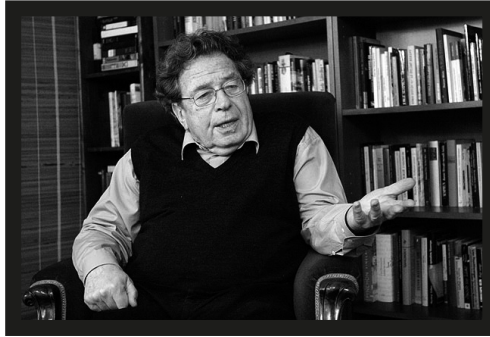
Sokat jártuk az országot kutatómunkának álcázott társadalom-megismerési céllal. Empirikus munkát végeztünk, s ebben az időben a fő ellenséget a pártvezetés a revizionista marxizmusban látta, a higgadt, analitikus hangra törekvő empiria sokáig kevesebb ingerültséget váltott ki. Idővel kiderült, a tények elemzése is vezethet kínos eredményekre. Mi magunk is radikalizálódtunk, élesebben fogalmaztunk (még politikai ügyekben is exponáltuk magunkat, így a Haraszti-perben és a Lukács-iskola elleni hadjárat ügyében), s idővel a margóra szorultunk. Gyurit hamarosan kirúgták a VÁTI-ból, az én szárnyaimat is nyesegették, és 1972-ben megvonták tőlünk a kutatási és publikációs lehetőségeket. Gyuri ettől kezdve egyre inkább a regényírásra koncentrált, de elhátározta, hogy empirikus munkánk elméleti következtetéseit valami-

lyen formában le fogjuk vonni. Ekkor vonultunk „belső emigrációba”. Tartottunk attól, hogy a munkánk iránt a rendőrség túlságosan érdeklődni fog, ezért elrejtőztünk. Csobánkán kibéreltük a harangozóházat, s ott írtuk meg második közös könyvünket, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, könyvnyi terjedelmű esszét, amelynek egyik fontos inspirációja a várostervezőkkel való korábbi – egyébként békés és baráti – együtt dolgozás volt. Gyuri éppen befejezte második regényét, *A városalapítót*, amit akár úgy is lehet olvasni, mint az értelmiség-könyvünk regényváltozatát. 1973 szeptemberre és 1974 szeptembere között – ez életem legizgalmasabb korszaka volt – hetente akár három napot is töltöttünk Csobánkán munkával, de nem csak azzal.

Amint már említettem, 1966–74 közötti barátságunk rendkívül intenzív volt, és sok szempontból a Magyarországra késve megérkező hatvanas évek szellemisége árnyalta. Majdnem több időt töltöttünk egymással, mint a feleségeikkel, gyerekeinkkel. De akár azt is mondhatnánk, jóformán egy család voltunk. Egy ideig nagyon közel laktunk egymáshoz, én a Tanács körút 3.-ban, a Filmmúzeum házában, Gyuriék a Városház utcában – öt perc sétára egymástól.

Gyerekeink is a legnagyobb barátságban voltak. Lilla lányom leg-

jobb barátnője Konrád Dorka volt, Balázs fiam pedig sülve-főve együtt volt Konrád Mikivel. Balázs és Miki kalandjain – volt belőlük néhány – Gyurival jókat mulattunk. Most csak kettőt idéznék fel ezekből. Balásznak és Mikinek nagyon megtetszett az újságárusítás. Egyik nap lementek valamelyik mozi elé, és

a kis zsebpénzükből vettek néhány *Esti Hírlapot* az újságárustól, ami, ha jól emlékszem, akkor egy forintba került. Leálltak a mozi elé, és elkezdtek kiabálni: „Itt az *Esti Hírlap*,

nyolcvan fillér az *Esti Hírlap!*” Úgy vitték az újságot az emberek, mint a cukrot. A fiúk nagyon büszkék voltak a sikerükre, s mi is nagyon büszkék voltunk rájuk. Egy másik csínytevésük: Miki nálunk töltötte a délutánt a Tanács körúti, harmadik emeleti lakásunkban. Icuka (ha jól emlékszem a nevére), a bejárónőnk palacsintát sütött nekik. Aztán amikor eljutott a huszadik darabig, elcsodálkozott, hogy tud ez a két hét éves gyerek ennyit megenni. Kiderült, Balázs és Miki kiálltak az erkélyre, s várták az ígéretes pácienseket, akiknek aztán megpróbálták a fejükre dobni egy palacsintát. Icuka 1990-ben bevallotta nekem, hogy jelentenie kellett rólunk a III/III-nak (a palacsintadobálás fontos nemzetbiztonsági információ lehetett, talán még a KGB-vel is megosztották). Valahogy így éltünk a hetvenes évek elején mi „disszi-

densjelöltek” Budapesten. (Gyuri egyébként – helyesen – mindig tiltakozott a „disszidens” szó ellen, ő „másként gondolkodó, autonóm ember, antipolitikus” volt).

De mit jelentett mindez politikailag? A mai kategóriákkal nehéz jellemezni. Néhány hete Jutka, Gyuri felesége elszörnyedve vagy legalábbis megdöbbenve azt kérdezte: „Iván, te folyton baloldalinak mondogad magad. Hogy tudtatok Te és Gyuri valaha is együtt dolgozni?” Ez 2019-ben jogos kérdés (gyűlölöm a „ballib” kifejezést – összemossa a baloldalt és a liberalizmusnak azt a formáját, amely a piaci fundamentalizmussal kacérkodik). És néhány hónapja Gyuri is azt mondta nekem: „Ivánkám, az értelmiségi-könyvünk liberális írás volt”, mintegy jelezve tehát, hogy *nem* baloldali. Azt hiszem, az ilyen megkülönböztetésnek a hetvenes évek elején sok értelme nem volt. Arról, hogy mi a liberalizmus, volt (halvány) fogalmunk, de abban biztosak voltunk, hogy mi a Kádár-rendszerből és az államszocializmus más fajaitól „balra” voltunk. Persze szabadság- és piacpártiak voltunk, de nagyon nem piaci fundamentalisták.

Még egy a korra jellemző történet. Liska Tibor jó barátunk egyike volt annak a „szociológus”-csapatnak, amelyet Gyuri a VÁTI körül kialakított. Tibor érdekes figura volt: egy magát szocialistának tartó piaci fundamentalista (mintha Bokros Lajos is ilyesmi lett volna az MSZP pénzügyminisztereként). Kicsit viccesen, de Tibor tényleg mondott ilyesmiket. Egyszer mintha azt mondta volna, hogy a férjnek le kell tennie a megfelelő árat az éjjeliszekrényre, ha szerelmeskedni sze-

retne a feleségével. Egy alkalommal Tiborral éppen az országot jártuk, s valami szociálpolitikai kérdéstről beszélgettünk. Mi Gyurival úgy gondoltuk, a piacnak lehet társadalmilag pozitív, akár az egyenlőségeket segítő hatása is, de azzal érveltünk, hogy szükség lehet az állam kiigazító szerepére, amikor a piac nem működik. Tibor irtózatos dühbe gurult, vezetni se volt hajlandó tovább, megállt az autójával. Szerencsénkre éppen egy vasúti átjáró előtt. Abban a pillanatban egy vonat haladt el előttünk. A piac és az állam szerepe miatti nézetkülönbségünk az életünkbe kerülhetett volna.

Gyuri még a hetvenes évek vége felé is inkább volt „baloldali”, mint piaci fundamentalista liberális. Amikor egy ideig Németországban élt, leginkább a szociáldemokratákkal szimpatizált, sőt még a „demokratikus szocialista” jelzőt sem találta elfogadhatatlannak (bár az én mérsékelt szimpátiámat az eurokommunizmussal kapcsolatban már nagyon nem szerette).

És még egy történet. 1974 nyarán kiváló olasz várostervező barátom, Paolo Ceccarelli látogatott meg minket Csobánkán. Tinédzser gyerekei is vele voltak. Paolo eurokommunista volt, a gyerekei fel-alá rohanguáltak a harangozóház kertjében, és azt üvöltözték: „Comunisti avanti!” Kínos volt (vajon mit gondol szegény Zsigmond atya, a házigazdánk), sőt, ez még nekem is sok volt. De őszintén szólva, 1974-ben az eurokommunista olasz kommunista párt nemcsak jobban, hanem ha úgy tetszik, hitelesebben volt baloldali, mint a kádárista MSZMP (nem is beszélve a Szovjetunió munkásnyúzó kommunista pártjáról).

Azt hiszem, ez állt még a korai SZDSZ-re is. Mintha valahol Kis Jánostól olvastam volna nem túl régen: az SZDSZ alapértéke a szabadság és a szolidaritás volt, s kár, hogy később több hangsúly került a szabadságra, mint a szolidaritásra. Szerintem is így van. Egy a szolidaritást kellőképpen fontosnak tartó SZDSZ-re a mai politikai palettán is nagy szükség lenne.

De amint már említettem, ez a korszak a Magyarországra későn érkező hatvanas évek volt. Ebbe sok minden belefért. Az is, hogy kipróbáltuk a kábítószereket. Ez idő tájt a velünk foglalkozó vámosok azzal voltak elfoglalva, hogy megakadályozzák gyanús kéziratok kicsempésését, a kábítószer egyáltalán nem érdekelte őket. Jött a fű, de jött még az LSD is (kiváló professzor barátom a Harvardról, Phil Stone volt az egyik szállító). Mi mindent kipróbáltunk, amit a hatvanas évek szellemében kipróbálni illett. Rám sem a fű, sem az LSD nem tett semmi hatást – egy próbálkozás után ezeket abbahagytam. Gyuri úgy mesélte nekem, hogy számára az első (s azt hiszem, egyetlen) LSD-adag izgalmas élményt jelentett. Úgy érezte, hogy egészen zseniális dolgok jutnak az eszébe. Gondolta, ezt azonnal le kell írnia, de amikor megszűnt a kábítószer hatása, a jegyzeteiben csak mindenféle értelmetlen ákombákomot talált. Úgyhogy visszatért a műalkotás ha nem is izgalmas, de termékeny módjához. Ha jól tudom, valami ilyesmi történt a Beatlesek sárga tengeralattjárója esetében is.

Azután 1974 őszén nagy próbának tettek ki bennünket. A politikai rendőrség a Gyorskocsi utcai ötcsil-

lagos szállójában egy hétre vendégül látott bennünket. Búcsúzásul mindkettőnk kihallgató tisztje (az enyém egy Burka, az övé egy Fejér nevű alezredes volt) szó szerint ezt a szöveget mondta: „Önök megsértették az értelmiségi-könyvünkkel a magyar törvényeket, most ezt ügyészi figyelmeztetéssel lezárjuk. Ha még egyszer ilyet tesznek, hosszú időre itt tartjuk magukat. De fel vagyunk hatalmazva a legmagasabb helyről, hogy felajánljuk maguknak, ha a törvényeket nem tudják vagy akarják betartani, akkor családjukkal külföldre távozhatnak.” Gyurival meghánytuk-vetettük ezt, s közösen arra az elhatározásra jutottunk, akkor jobb szabadon külföldön, mint kontroll alatt idehaza. Kéz a kézben végig is jártuk a követségeket, és kértünk befogadóvizumot (kaptunk is mindenütt, bár messze a leglassabban – már akkor is – az USA-tól).

1974 végén volt egy drámai beszélgetésünk valahol a Várban. Gyuri elmondta, Aczélon keresztül azt ajánlatot kapta, hogy egyelőre maradjon Magyarországon, egy-két éven belül a családjával együtt kap rendes magyar útlevelet, azzal majd jöhet-mehet. Ő ezt elfogadta. Nagy tesztje volt a barátságunknak, de *a* barát és *a* barátság ezt is túlélte. Néhány napi gyötrődés után rájöttem, mindkettőnknek ez a jó megoldás. Gyuri magyar író, soha nem fog tudni németül, franciául vagy angolul regényt írni, ráadásul világhírű. Bármit ír, az sok nyelven fog megjelenni, megmarad a hatása (és a megélhetéshez szükséges jövedelme). Én csak egy balfácán szociológus voltam, akit bezárnának egy másodrendű könyvtárba éhbérért

dolgozni, empirikus kutatás nélkül viszont soha semmit sehol sem fogok tudni publikálni. Ötven év távlatából nézve világos, hogy mindketten helyesen döntöttünk.

S vegyük hozzá még ehhez az egyenlegszámításhoz a politikát is. Gyuri meghatározó szerepet tudott vállalni a rendszerváltásban. Nem szerette a disszidens szót, de mégis disszidens lett. Én erre képtelen lettem volna. Ha én 1975-ben nem keveredek ki Nyugatra, már régen halott lennék. Kacérkodtam azzal, hogy Gyurival együtt felvállalom a „public intellectual” szerepet, de az nem nekem való volt. Ezt egy fontos érvvel tudom igazolni. Gyuri szerette a kalandot, számára 1974-ben a napról napra valószínűbbé váló lecsukásunk egy ilyen kaland volt. Áttanulmányozta a börtön szabályait, börtönviselt barátaitól ismerte a Gyorskocsi utca rituáléit. Előre tudta – például –, hogy először kinyitnak egy vasajtót, beengedik az autót egy térbe, amit a másik oldalon egy új vasajtó zár le. Ha a mögöttünk levőt lehúzzák, akkor nyílik ki az előttünk levő, s akkor

már benn is vagyunk a börtönben. Majdnem azt mondhatnám, várta az élményt.

Én rettegtem. Amikor már közelinek látszott a lebukásunk, este kimentem megnyugodni. Sétáltam a városban. Hazaérve teljesen ki voltam akadva magamtól. A félelemtől sírógörcsöt kaptam. Feleségemnek, Katinak ki kellett hívnia Füredi Jani pszichiáter barátunkat, aki adott egy injekciót – az én heves tiltakozásom ellenére –, amitől aztán megnyugodtam. Számomra az az élet, ami a hetvenes évek végétől Konrád Gyurira, Haraszti Mikire, Rajk Lacira, Demszky Gáborra várt, élehetetlen lett volna.

Ezért becsülöm mindannyiukat, és restelkedem magam miatt. Gyuri pedig hazafiságból (szégyellje magát az a magyar kultúrpolitikus, aki merészelte őt „a csak külföldön magyarnak tartott író”-nak nevezni) és állampolgári bátorságból jelesre vizsgázott. Mi lehet nagyobb (ha nem is minden szempontból megérdemelt) megtiszteltetés valakinek, ha egy ilyen ember azt mondja róla, „ő a barátom”.